

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A CIGÁNYOK MEGJELENÉSE A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A hagyományos történetírás ugyancsak hagyományos első kérdése mindig az első megjelenésre szokott vonatkozni. Így van ez a cigányok esetében is: a kérdés az, hogy mikor kezdődött meg ennek a népcsoportnak Magyarországra való betelepítése, azaz mikortól kezdve számolhatunk itteni jelenlétükkel?

A régebbi történeti munkák a megjelenés időpontját a lehető legkorábbra igyekeztek helyezni. A XVIII. században született az az elképzelés, hogy II. András királynak a szentföldi keresztes hadjáratából hazatérő csapataihoz csatlakozva érkeztek az országba az első cigány csoportok.¹ Ezt az elképzelést semmilyen forrásadat sem bizonyítja; kialakulásának nyilvánvaló oka mindössze annyi lehetett, hogy ez a keresztes hadjárat volt az első közvetlen kapcsolat Magyarország és azon terület között, ahol akkor feltételezhetően már felbukkanhattak cigányok. – Múlt századi elképzelés, hogy IV. Béla és Kun László királyok uralkodása alatt már nemcsak laktak cigányok az országban, hanem az ezen uralkodók által viselt háborúknak is résztvevői voltak. Alapja a feltételezésnek nyilvánvalóan az lehetett, hogy a cigányok népnéve Skandináviában megegyezik a *tatár* népnévvel; eszerint pedig csakis a tatárokkal együtt érkezhettek Magyarországra. Az elképzelést látszólag forrásadatok is támogatják: egyrészt II. Ottokár cseh királynak 1260-ban a pápához írott levelében olvasható azoknak a népeknek a felsorolása, amelyek Béla király seregében Csehországra támadtak, s e népek között a cigány is szerepel;² másrészt Kun László okleveleiben felbukkan a *neugar* népnév, amelynek olvasata *néger*, a jelentése pedig ‘sötétebb bőrszínű ember’: ilyenek pedig akkor csakis a cigányok lehetettek Magyarországon.³ – A forráskritika azonban kimutatta, hogy Ottokár oklevelében a cigány („Gingari”, akkori olvasat szerint: Zingari) népnév a *Bulgari*, azaz bolgár népnév félreolvasása, a *neugarok* pedig nem mások, mint a *nyögérek*, azaz a királyi katonai kíséret kun szóval megnevezett tagjai: azaz egyik népnévnek sincsen semmi köze a cigányokhoz, tehát nem bizonyítják e népcsoport jelenlétét az Árpád-kori Magyarországon.

Mindezek ellenére a mai kutatók egy része sem mondott le arról, hogy cigányokat találjon a XIII. századi, sőt, a X–XI. századi Kárpát-medencében. Érveik azonban kimerülnek abban, hogy a korabeli oklevelekben felbukkanó csoportneveket igyekeznek kapcsolatba hozni a cigányokkal: így például az izmaeliták nevét, mondván, hogy a cigányok olyan területekről érkeztek, ahol az iszlám állammivallás volt; vagy a „pogány” megjelölést azon az alapon, hogy évszázadokkal később Németalföldön a cigányokat nevezték pogányoknak (Heiden).⁴ Talán nem

¹ Enessei György: A’ tzigán nemzetnek igazi eredete. Komárom, 1798. 25–26. p.

² Heiczinger János: Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. In Fejér megyei történeti évkönyv, 12. Székesfehérvár, 1978. 172. p.

³ Enessei, 1798. 26. p.

⁴ Gilsenbach, Reimar: Weltchronik der Zigeuner. Teil 1: Von den Anfängen bis 1599. Studien zur Tsiganologie und Folkloristik 10. Frankfurt am Main, 1994. 23–24, 26–28. és 30–31. p.

szükséges bizonyítani, hogy a népneveknek az effajta összekapcsolása semmilyen tudományos következtetés levonására nem alkalmas. Észre kell vennünk azonban, hogy a mennél korábbi jelenlét mindenáron való bizonyításának a kényszere kapcsolatba hozható azzal a Közép-Európára jellemző tévhittel, hogy egy népnek vagy népcsoportnak a korai (mennél korábbi) megjelenés valamilyen különleges előjogokat biztosít.

A forrásokban szegény korszakok történetének kutatásában különleges szerepet szokott kapni a nyelvtudomány: így van ez a mi esetünkben is. A múlt században figyelt fel a kutatás arra a tényre, hogy a XIV. századtól kezdve egyre gyakrabban bukkannak fel a forrásokban az olyan hely- és személynevek, amelyek kapcsolatba hozhatók a „cigány” népnévvel. A településnevek közül a Zemplén vármegyei Cigán(d) 1289-től, a Közép-Szolnok vármegyei Cigányvaja 1370-től, a Bihar vármegyei két Cigányfalva közül az egyik 1406-tól, a másik a XVI. század végétől, a Kolozs vármegyei Cigányfalva 1496-tól adatolható. Ami pedig a személyneveket illeti: az oklevelekben 1315-től kezdve gyakran felbukkanó Cigányi családnév származási helyre utal, tehát nem valódi személynév; 1378-tól kezdve azonban tucatszám találkozhatunk elsősorban a Dunántúlon, de az ország más területein is *Cigánynak* olvasható megkülönböztető nevekkal, amelyek tehát már valódi személynévek.

Mármost kutatás egyik vonulata bizonyosnak veszi, hogy e nevek és a cigány népnév között tényleges nyelvi kapcsolat, és ennek következtében történeti kapcsolat is van; vagy más szavakkal: a cigány népnévvel összefüggésbe hozható településeken valóban cigányok laktak, az ilyen jellegű személynéveket pedig cigány etnikumhoz tartozó személyek viseltek.⁵ Mindez történeti szempontból azt jelentené, hogy a XIII. század végétől, vagy legalább a XIV. század elejétől bizonyítható a cigányok jelenléte Magyarországon.

A kutatás másik vonulata⁶ ezzel szemben nem fogadja el feltétlenül a mondott település- és személynévek, valamint a cigány népnév közötti nyelvi kapcsolatot, mégpedig azért nem, mert az előbbieket más szavakból is származhatnak. A szavakat alkotó hangoknak ugyanis nemcsak a száma, hanem összekapcsolódásaiknak a lehetősége is korlátozott, ennél fogva nagy a valószínűsége a hasonló vagy az egyforma hangzású, de teljesen különböző jelentésű szavaknak, nem beszélve arról, hogy a nyelv hajlamos az ilyenek átértelmezésére. A nyelvi bizonyítékok tehát csak akkor fogadhatók el történeti bizonyítékoknak, ha azok más történeti tényeknek sem mondanak ellent, illetve, ha azokat más történeti tények is alátámasztják. Márpedig közvetlen forrás nem említi ekkor cigányokat Magyarországon és a legutóbbi időkig nem akadt példa arra, hogy egy települést teljes egészében vagy nagyobb részben cigányok laktak volna, a Cigány személynéveket pedig olyan társadalmi állapotú személyek viselték, akikről elképzelhetetlen a cigány származás (például birtokos nemesek, holott a későbbi évszázadokból sincs egyetlen példa sem arra, hogy cigány ember nemességet szerzett volna). A nevek tehát önmagukban nem bizonyítják a cigányok XV. század előtti magyarországi jelenlétét. Ezt az

⁵ Lehoczky Tivadar: Új adat cigányaink történetéhez. Századok, 1894. 827–828. p. Rostás-Farkas György – Karsai Ervin: A cigányok története. Budapest, 1992. 39. p.

⁶ Fehértói Katalin: A középkori cigány helynevek és személynévek. Névtani Értesítő, 12. sz. 1987. 5–17. p.

érvelést lényegében el kell fogadnunk, bár – mint látni fogjuk – a dolog korántsem ilyen egyszerű.

Főképpen a nyelvészeti érveknek ez az elvetése, de természetesen a korábbi kutatásokra jellemző, előbb bemutatott kritikátlanság is eredményezte annak a legújabb irányzatnak a létrejöttét, amely az első, 1416-ból származó hiteles adatot fogadja el a cigányok Magyarországon való jelenlétének bizonyítékaként, s ezt a dátumot megelőzően egyáltalán nem számol az ország területén cigányokkal, egészen a század második feléig pedig oly kicsire becsüli az ország területére érkezők számát, hogy gyakorlatilag figyelmen kívül hagyhatónak ítéli a jelenlétet.⁷ Ez az adat egyébként Brassó város számadáskönyvéből való és elmondja, hogy a város vezetősége bizonyos Emaus úrnak és a vele együtt utazó egyiptomiaknak alalmaznát utalt ki a pénztárból. – Ezzel a jogosan hiperkritikusnak nevezhető állásponttal kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy legfőbb hibája: érveit a hallgatásból veszi, vagyis azért nem fogadja el, illetve becsüli kevésre a cigányok jelenlétét a XIV–XV. századi Magyarországon, mert nem említik őket az oklevelek és egyéb források. Ennek az érvelési módszernek a súlya általában véve is csekélyebb a tudományos kutatásban, és különösen a cigányok esetében nem lehet minden mást kizárva alkalmazni, hiszen tudjuk: a középkorból fennmaradt írott szövegek túlnyomó többsége feudális jogokat biztosító oklevél – márpedig az országba beszivárgó cigány csoportok nem rendelkezvén ilyen jogokkal (nem voltak például földbirtokaik, amelyek határai miatt pereskedniük kellett volna a szomszédakkal), nem is várható, hogy lépten-nyomon felbukkanjanak ezekben az oklevelekben. Ha kapcsolatba kerültek környezetükkel, az legtöbbször valamilyen – ahogyan ma mondanánk – alkalmi munka elvégzése volt: és valóban, a városi számadáskönyvek sűrűn szólnak is ilyesmiért tett kifizetésekről. Hogy ezek az utóbbi adatok pedig miért éppen a XV. század második felétől szaporodnak meg, annak az oka szintén egyszerű: korábbi számadáskönyvek nem maradtak fenn.

Még egy elvi nehézség jelentkezik ezzel az állásponttal szemben. Úgy gondoljuk, az „első említés évszáma” típusú adatok nem képezhetnek éles választóvonalat a történeti folyamatokban, ahogyan például egy település sem csak akkortól kezdve létezik, amikor neve először bukkan fel oklevélben. Különösen igaz a cigányokra nézve, akiknek kisebb csoportjaik akár évtizedekkel a fentebb mondott első hiteles említés időpontja előtt is megjelenhettek az országban – csak éppen nem kerültek olyan kapcsolatba a hatóságokkal, hogy annak írásos nyoma maradt volna. Lehet, hogy első csoportjaik éppen olyan feltűnést keltettek Magyarországon is, mint a nyugat-európai városokban – a hazai városkönyvek azonban, ha egyáltalán fennmaradtak ebből az időszakból, mégsem szólnak róluk, mert a jegyzők célja nem az ilyesfajta eseményeknek az utókorra való hagyományozása volt. A hallgatás, a „negatív adat” tehát nem feltétlen bizonyíték.

Mindez természetesen csak akkor lehet igaz, ha pozitív adatokkal is rendelkezik a kutatás. Az alábbiakban tehát lássuk: vannak-e olyan jelek, amelyek alapján komolyan fel lehet tételezni a cigányok jelenlétét az 1410-es évek előtt Magyarországon?

⁷ Nagy Pál: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kaposvár, 1998. 31–56. p.

A középkori Magyarország geopolitikai helyzete eleve feltételezi, hogy a Balkán északi területei felől (ahol forrásadatokkal igazolhatóan a XIV. században már jelen vannak a cigányok) Nyugat-Európa felé (ahol ugyancsak forrásadatok bizonyossága szerint az 1410-es évektől kezdve már nagyon sok helyen feltűnnek csoportjaik,⁸ ahogyan Lengyelországban is e század elején találkozunk az első, a cigányokra vonatkozatható adatokkal⁹) vezető útvonalak érintik területét. Az akár a délszláv területekről, akár a román fejedelemségekből induló cigány csoportok tehát sokkal nagyobb valószínűséggel Magyarországon keresztül jutottak el Nyugat-Európába, mint bármilyen más útvonalon, például Moldván és Lengyelországon át – bár természetesen ez utóbbi sem zárható ki. A korabeli magyar viszonyok pedig éppen annyira, ha nem jobban megfeleltek a sajátos életmódot folytató cigányoknak, mint a nyugat-európaiak. Mivel semmi okunk nincs feltételezni, hogy a vándorlás célpontjai eleve a német vagy a még távolabbi területek voltak (egyáltalán: céltudatosságot sem igen tételezhetünk fel e vándorlás esetében), ezért igen nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy a Nyugat-Európában a XV. század elején hirtelen megjelenő cigányok korábban Magyarországon kóboroltak.

Támogatják-e ezt a feltételezést pozitív adatok? Úgy gondoljuk, igen. Ami például az említett nyelvi adatokat illeti, a *Cigány* népnévvel kapcsolatba hozható személynevek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a XIV. század végén Magyarországon az emberek már kapcsolatba kerültek a cigányokkal. Igen sokan tudhatták ugyanis, hogy ki a cigány, s hogy milyen külső vagy belső tulajdonságokkal rendelkezik, ha ezzel a ragadványnévvel különböztettek meg egyeseket, akiknek nem is kellett feltétlenül cigányoknak lenniük. A *Cigány* megkülönböztető nevet a középkorban feltűnően sok nemes viseli, akiknek cigány származása társadalomtörténeti okok miatt ugyan több, mint kétséges – ámde éppen a nemesek esetében találkozunk az úgynevezett „nem hízelgő” névadással, azaz, hogy a megkülönböztetést szolgáló ragadványnév viselőjének nem feltétlenül jó tulajdonságaira utal. Ha tehát bárki is viseli a középkorban a *Cigány* nevet, abból cigány származása ugyan nem következik, az viszont igen, hogy a környezete jól ismerte a cigányokat, talán mindennapos kapcsolatban is volt velük. Szempontunkból pedig mindegy, hogy cigány származásra, vagy ennek a népnek az ismeretére utalnak-e a vezetéknevek: mindenképpen azt bizonyítják, hogy a cigányok a XIV. század második felében már ismertek voltak Magyarországon.¹⁰

Múlt századi szerzők említenek egy adatot, amely erősítené ezt a tényt: eszerint Mária királyné az 1380-as években Diósgyőrben oklevelet adott ki cigányok számára. Az adat azonban nem ellenőrizhető, mivel a legalaposabb kutatás sem tudta megtalálni a hivatkozott oklevelet, amelynek léte így erősen kétségbe vonható. E kutatás során viszont előkerült egy másik oklevél,¹¹ amelyet Erzsébet királyné adott ki 1384. április 18-án Budán, s amelynek tárgya egy igen furcsa előjog. A nyílt levél ugyanis a királynénak a gimesi várhoz tartozó Eztwerfalwa birtokba va-

⁸ Fraser, sir Angus: A cigányok. Budapest, 1996. 66. p.

⁹ Mróz, Lech: Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczpospolitej XV–XVIII. Warszawa, 2001. 19–20. p.

¹⁰ Tóth Péter: A cigányok története Magyarországon a feudalizmus korában. In: Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába. CD-ROM. Budapest, 1996.

¹¹ Süttő Szilárd: Az Anjou-Magyarország alkonya. I–II. kötet. Szeged, 2003. II. kötet, 62–64. p.

ló jobbágyait helyezi a mondott vár várnagyának és tiszttartójának a joghatósága alá, megtiltván, hogy más hatóságok ítélkezzenek e jobbágyok fölött, akik „*élelmük megszerzése végett szerte az ország vidékein dolgaikkal kóborolván*” jutnak el mindenfelé a településekre és birtokokra, ahol olykor mások vétkei miatt is el szokták fogni őket. Kik lehetnek vajon ezek a szerte kóborló és vétkeket elkövető – olyannyira, hogy még mások vétkeivel is őket gyanúsítják – emberek? Az oklevél nem nevezi meg őket: életmódjuk leírása azonban mindenképpen a cigányokra illik. Ennek a „jobbágy” terminus sem mond ellent, hiszen világos, hogy e kifejezés itt egyszerűen csak alattvalót jelent és nem társadalmi állapotot kifejező kategória. Egy másik, ugyanazon a napon kelt oklevél talán a kiváltság háttérét is magyarázza. A királyné ugyanis ezzel az oklevéllel védelmet, illetve különféle mentességeket és szabadságokat ígér azok számára, akik a Gimes várához tartozó lakatlan Esztmerfalva faluban akarnak letelepedni. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy az ottani letelepítésre kiszemeltek között cigányok is voltak, akik korábbi kóborlásaik közben vétkeket követtek el, s a büntetéstől való menekülés érdekében a gimesi vár joghatóságát is vállalták.

Természetesen tudjuk, hogy ez az adat nem teljes értékű: a lehetőség azonban, hogy e szokatlan életmódú csoportban talán cigányokat kell látni, arra figyelmeztet, hogy a földrajzi és nyelvi megfontolásokat komolyan kell vennünk, s ezek alapján a cigányok magyarországi megjelenését a XIV. század második felére kell tennünk – anélkül, hogy ez a megjelenés egyelőre konkrét évszámhoz lenne kapcsolható.

Megjelent a Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene c. konferenciakötetben. Pécs, 2005. 15–19. p.